

ФОРМУВАННЯ ЕКОЛОГІЧНОГО ЗНАННЯ: ЕТАПИ РОЗВИТКУ

Н.В.Анацька

*старший викладач кафедри філософії
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут»*

У статті розглядаються етапи розвитку екологічного знання. Загальновідомо, що у ході своєї історії його еволюція пройшла складний шлях від первісних донаукових форм до складно утвореного філософсько-світоглядного явища.

Ключові слова: екологічні знання, пізнання, наука, природа, людина, прогрес.

Наукові і технічні досягнення нашої цивілізації драматично змінили уявлення про майбутнє. В процесі технічного розвитку та його застосування, задля панування над природою, стає дедалі важче передбачати наслідки – і безпосередні, і побічні. Якщо ми сьогодні не візьмемо відповідальність про майбутнє, то поставимо під загрозу не лише існування усталеного життєвого порядку, а й передумови самого життя нашої планети.

Тисячоліттями люди розвивали і вдосконалювали свої здібності та можливості, що істотно вплинуло на оточуюче середовище. Завдяки цьому змінювався і характер взаємин людини з природою. Наукові дані з різних дисциплін свідчать про те, що кожен з етапів розвитку суспільства має свої особливі форми взаємин людини з оточуючим середовищем, які супроводжуються різним відображенням природи в її свідомості. На думку К.Маркса „Історію можна розділити на історію природи і історію людей. Проте обидві ці сторони нерозривно зв'язані; до тих пір поки існують люди, історія природи і історія людей взаємно обумовлюють одна одну” [4,142].

Актуальність теми полягає в тому, що досліджуючи етапи розвитку екологічного знання, так як у ході своєї історії його еволюція пройшла складний шлях: від первісних донаукових форм до складно утвореного філософсько-світоглядного явища. Екологічні знання за своїми особливостями постають як єдність теоретичних і практичних засад, впливаючи на світогляд людей, передбачають пізнання процесів, які відбуваються в природі в їх цілісності. Таке історичне дослідження на сучасному етапі є важливим, так як допоможе більш змістовніше зрозуміти стан теперішньої екологічної ситуації.

Мета такого дослідження полягає у виявленні внутрішніх та зовнішніх зв'язків, закономірностей, протиріч з одного боку, з іншого – дослідження розвитку екологічного знання потрібне, щоб через узагальнену інформацію про еволюцію даної галузі знання, отримати

розгорнуту картину динаміки екологічного знання, що займе почесне місце у загальній системі сучасної освіти, виховання і науки. Досліджуючи, етапи становлення проблеми „людина–природа”, історичні реалії кожного періоду, ми будемо розглядати очима сучасної людини через призму XXI століття.

Говорячи, про витоки і зачатки знань про природу, ми звертаємо свій погляд у первинне суспільство, вести розмову про цей період можливо завдячуючи археологічним і етнографічним знахідкам. Сама людина є результатом еволюції природи, а в процесі трудової діяльності людина віддалилася від тваринного світу і поступово набувала властивостей людини розумної. Можна сказати, що в якийсь проміжок часу відбувся стрибок, який дозволив перейти від тваринного існування до існування людського. Людина, істота розумна, не лише сприймає ягоди та звірів, ріки та гори, блискавку та град; вона дає їм визначення розпізнає їх, з'ясовує та використовує. У мові вона закріплює свої дослідження для наступних поколінь. Як землероб і скотар, людина вибирає тих рослин і тварин, які можуть сприяти і підтримувати її життя; їх вона приручає і розводить. Далі, вона приборкує вогонь, який її – як і інших істот природи – довго лякав. Оскільки, своєю поведінкою людина протистоїть природі і є вільною у способах використання її для свого виживання, вона є істотою знарядь. Людина навчається на знаряддях, на техніці; на техніку вона і покладається, як своєю рукою, так і своїм розумом. Спираючись на знання своїх предків, переданні через мову, вона може нескінченно досліджувати природу, використовувати її, застосовувати свою владу. Людина, коли сприйняла природу як даність – втрутилася у неї. Це був період первинних знань про природу з характерними особливостями – синкретичністю, дорефлексійністю, емпіричністю, персональністю, і цей період ми можемо назвати періодом передісторії у процесі становлення екологічних знань.

Подальший історичний поступ людства призводить до появи теоретичного мислення і пов'язаний з виділенням філософії із міфології. Особливий погляд у відношенні до природи можемо простежити на стародавньому Сході, де визначальною цінністю буття є природність. „Розчинення особистості в нирвані можливе саме тому, що для Сходу є характерним найтісніше злиття людини і природи” [7,15]. Лише через злиття з природою людина входить у світ спілкування з людьми. Людина є відповідною за ту роль, яку визначено суспільством, яке в свою чергу регламентує поведінку згідно її касти тому що „ закон карми подібний закону природи, він карає тих, хто виходить за окреслені ним межі ”[7,17]. Це простежується у всіх філософських вченнях Сходу. Гегель, характеризуючи східну культуру говорить про те, що на Сході Абсолютний Дух впадає в природність, там він досягає дійсності не в собі самому, а в сфері природи [7,15].

В античному світі, в процесі накопичення наукових знань почали з'являтися зачатки астрономії, математики, механіки, медицини, натурфілософії та інші. М.Кисельов, який вивчає становлення екологічного знання вказує, що методологією античної філософії була космологічна ідея гармонії людини та природи („мікрокосма” та „макрокосма”), ця ідея була іншою ніж первісні уявлення людей коли вони повністю зливалися з природою, на противагу античності де людина посідає особливе місце, вона істотно впливає на навколишнє середовище і панує в природі.

У вченні Аристотеля, наукові знання та філософські вважались найвищою формою людської діяльності, тобто, найдосконалішою формою людської мови і людського пізнання. Наука і філософія є споглядальною теорією, незацікавленим поглядом на незмінну структуру космосу. Вони залишали світ, яким він є, адже були тільки у вигляді думки. Взагалі античний світ – це світ пошуків взаємних зв'язків і взаємної обумовленості процесів, які відбувалися у природі.

Епоха Середньовіччя, що прийшла на зміну Античності налічує понад тисячу років. У людства з'явилася потреба у новій світоглядній парадигмі яка могла б дати людині розуміння нового світу – цим стало християнство. „Отже, Захід дозрів, щоб змінити поклоніння Природі поклонінням Духу. Він стомився, і саме християнству судилося внести в нього нові життєві енергії” [7, 60]. Християнські догмати розглядають природу як Боже творіння тлінне, мінливе на противагу вічному, духовному – Богу. В Першій книзі Мойсея, тобто Книзі Буття, панування людини над природою обґрунтовується разом з її богоподібністю. Слова Творця „оволодівайте землею” сприймаються

людьми не як заклик до опіки над природою, а як дозвіл необмеженого панування. Така позиція по відношенню до природи, як „благо для людини” була одним з елементів середньовічного мислення.

Епоха Відродження намагається відновити цінності і ідеали античності, звідси і її назва, піднімає цікавість до мистецтва, до прекрасного, до природи. Цим самим людина змінює і своє ставлення до природи, вбачаючи в ній джерело краси і натхнення, поступово починають відроджуватися і погляди античних мислителів до всього природного. Науки про природу поступова починають звільнюватися від релігійних догматів, „до них все більше починають проникати експериментальні та математичні методи, що дозволяло вченим активно втручатися у хід природних процесів” [2,18]. У цей час здійснюються великі географічні відкриття Х.Колумба, Васко да Гама, Ф.Магелана, розвиток природничої науки пов'язують з іменем Леонардо да Вінчі все це разом із гуманістичними ідеями Відродження стало новим могутнім аспектом у пізнанні природи.

Коперник зробив справжню революцію в науці, а його праця „Про обертання небесних сфер” перевернула світ, оскільки замість аристотелівсько-птолемейської геоцентричної системи світу запропонував свою геліоцентричну систему. Серед представників натурфілософії відомі імена: Парацельса, Б.Телезіо, Д.Кардано, але ми звернемо увагу на яскраву постать філософа який не зрікся своїх поглядів і переконань – Дж. Бруно. У своїх діалогах він наблизив Бога до світу природи, таке його ототожнення надавало пантеїзму не тільки натуралістичного, а і матеріалістичного спрямування, тому його пантеїзм був зближений з діалектикою. „Хто хоче пізнати найбільші таємниці природи, нехай розглядає і спостерігає мінімуми і максимуми протиріч і протилежностей. Глибока магія полягає у вмінні вивести протилежність, попередньо відшукавши точку єднання” [1, 250]. Керуючись цим постулатом, Дж. Бруно робить акцент на єдності всіх речей і наголошує про їхнє єднання з Богом. Він робить важливі філософські висновки, одним із яких є вчення про матеріалістичну єдність світу.

З наведених вище узагальнень впливає наступний висновок: пізнання природи має декілька напрямків один із яких займається створенням натурфілософських систем, а інший акцентує свою увагу на процес розвитку природничо-наукових досліджень. Природнича наука ще не звільнилась від натурфілософії, а саме на її засадах будує світоглядні основи нового природознавства, руйнуючи тим самим

аристотелівсько-схоластичне пояснення природи.

Простежуючи перебіг подій XVII століття, особливість якого пов'язують із ранніми буржуазними революціями у Європі, зі становленням промислового способу виробництва, формуванням нової культури, підкреслюємо, що домінуючим явищем Нового часу була орієнтація на науку і її методологічне обґрунтування. Філософські та методологічні засади з особливим поглядом на підкорення природи, були впроваджені, представниками нового часу, Ф.Беконом і Р.Декартом. По-новому визначає мету наукового пізнання Ф.Бекон. На його думку вона полягає в тому, щоб бути корисною для людини, збагачувати її життя новими винаходами і утверджувати її могутність у стосунках з природою. „Істинна мета науки – пізнати природу заради користі життя і практики” [8, 19]. Не можна не погодитися з думкою В.Шинкарука проте, що однією із основних ідей у вченні Ф.Бекона є ідея верховенства людини над природою і досягти цього людина може лише шляхом пізнання і практичного використання законів природи, тому могутність людини тотожна її знанням. „Наукові знання – знаряддя влади людини над природою, джерело її могутності” [8, 19]. Ф.Бекон також підкреслював, що „ сили і могутність людини знаходяться в перетворенні речей природи, а результатом цього перетворення є технічне використання відкриттів науки. Наука повинна давати відкриття і винаходи, озброювати практику, інакше вона буде схоластикою” [8, 20].

В основу свого методу Ф.Бекон поклав дослід, який має певні наукові цілі, тобто організований експеримент. Значення такого експериментального дослідження природи полягає у тому, що цей метод використовує одиничні факти, окремих спостережень до теоретичних узагальнень і називається науковою індукцією. Саме метод індукції розглядається як дійсний метод дослідного пізнання природи.

Заслуга в розробці дедуктивного методу в умовах формування нової науки, належить Р.Декарту. Якщо Ф.Бекон у своїх дослідженнях пішов шляхом емпіризму, то Р.Декарт шляхом раціоналізму: „Декарт як один із найпослідовніших механіцистів у історії науки орієнтувався на об'єктивне вивчення органічної природи, стверджував принципову можливість використання у біології і фізіології загальних методів наукового дослідження природи” [1, 259].

Б.Спіноза на противагу декартівському дуалізму, який розділяє людину і природу розвинув своє моністичне вчення про природу. У Спінози, на відміну від Декарта, коли у природі панує лише тілесна субстанція, природа має безконечну кількість атрибутів: „Я розумію під природою не одну лише матерію та її стани,

але, крім матерії, й інше безконечне” [1,264]. У своїх дослідженнях Спіноза керується методом логічної дедукції.

Іншою особливістю Нового часу є механістичний стиль мислення, коли до всіх процесів природи стали прилаштовувати масштаби і методи механіки. З точки зору механіки розглядалось все, вкрай до процесів, які відбувалися в органічних системах, відтак формується такий механіцизм, що був „історичним модусом аналітичного способу мислення для інтелектуального життя XVII ст., коли раціональне пізнання орієнтується відносно критеріїв народженого людиною штучного світу речей та механізмів” [5,102].

Новий час потребує нових методів досліджень, тому головне завдання полягає не в зміні етики досліджень, а в зміні характеру самих досліджень. Новим є підхід від споглядальної до раціональної науки, яка активно впливає на світ і вносить свої корективи. Споглядальні науки мають особливий інтерес у науковому світі: чиста математика, теоретична фізика, астрономія, теоретична біологія тоді як гуманітарні сприймаються не тільки як дисципліни навчання, а й як науки. Зміни в структурі досліджень мають свої новації, як у Аристотеля зірки, рухаючись досконалою формою кола, займають важливе місце у космосі, так і в науці нового типу такого значного статусу набуває людина.

Аналітичний підхід у дослідженнях природи показав основні концепції „підкорення її влади людині” і разом з тим суттєво розробив загальний синтетичний погляд на природу, що, у свою чергу, обумовило односторонність і обмеженість, світогляду. Обґрунтування безмежних можливостей людського розуму і безмежних можливостей самої людини ми знаходимо у всіх без винятку представників класичної філософії від Ф.Бекона до Л.Фейєрбаха.

Крім наведений вище, існують й інші міркування стосовно впливу і ставлення людини до природи. Німецький філософ Шеллінг вважав, що природа – не лише засіб життя людини, вона є само цінною, естетичною та етичною цінністю. Кант, навпаки – заперечував етичні обов'язки людини відносно природи. Шеллінг наполягав на них, розкриваючи моральний її сенс, говорячи, що до природи, як і до людини, потрібно ставитися не лише як до засобу, але й як до цілі, тому що сама природа попереджує про це. Як приклад, застереження людству – цунамі і землетруси. Про це говорили також Фейєрбах і Маркс, коли мріяли про гармонійне поєднання природи і суспільства, де суспільство є „закінчена сутнісна єдність людини з природою, справжнє воскресіння природи, здійснений натуралізм людини і здійснений гуманізм природи” [3, 296]. Залишається актуальною і

позиція Канта, зокрема в його телеології природи яка заслуговує пильної уваги з огляду на те, що в ній наголошено на необхідності цілісного підходу до природи, який сьогодні в умовах екологічної кризи є вельми раціональним тому, що „Природа – цілісний організм, і в ній не можна руйнувати якісь „частини”, не руйнуючи цілого” [3,154].

Аналізуючи економічні досягнення найбільш розвинених країн свого часу, коли побічні негативні наслідки від промислової діяльності людей, ще не несли в собі загрози, Ф.Енгельс висловив думку, що людина не завжди розуміє значення своїх перемог над природою. В результаті, за свої досягнення їй потрібно розраховуватися по більш дорогій ціні ніж це було передбачено заздалегідь. Якби така перспектива була відома людському розумінню наперед, то люди відмовились би від багатьох своїх задумів.

Тож, підійшовши, до теперішньої ситуації, що зобов'язує створити відповідне ставлення до природи, так як прискорення науково – технічного прогресу перетворило діяльність людини на феномен планетарного масштабу. Сучасна наука є вже не споглядальною, а ціле раціональною і прагматичною, і оскільки переслідує людську мету, то в її змісті міститься і кінцеве застосування. Сьогодні фундаментальні дослідження в межах наукової цивілізації є можливістю подальшого практичного застосування і легітимуються саме в цьому статусі. Практичне застосування має два ступені: після проведеного дослідження, здійсненого за допомогою наукової техніки, відбувається застосування його в промисловості. Особливість сучасної науки полягає в тому, що між цими трьома ступенями – фундаментальним дослідженням, „технічним застосуванням”, що слугує інтересам людини, та застосуванням у промисловості – різниця ще тільки у ступені. Доказом цього твердження є найновітніші досягнення нашої науково-технічної цивілізації. Вторгнення людини в мікросвіт, розвиток молекулярної біології, генної інженерії, практична можливість впливу на генофонд рослин, тварин і людини показали, що діяльність стає все більш загрозливою для самого людського існування. У той же час більш глибоке проникнення у космічний

простір, загроза його мілітаризації, виводять діяльність людини у Всесвіт, перетворюють її на фактор еволюції космосу (коеволюції). Посилено екстенсивне господарювання спричинило загрозу якісних змін біосфери. Ще ніколи в людській історії людина не мала можливості самознищення всього життя, так як звільнення сили атома примушує нас жити у світі, якому загрожує атомна катастрофа. „Із зростанням технічних можливостей людини орієнтація на підкорення природи ставала дедалі більш явною. Це призвело до глобальної екологічної кризи у ХХ столітті, до постановки питання про існування самої людини і створеної нею цивілізації” [6,175].

Тому, через вищезгадані небезпеки можливо, кориснішою виявиться наука, що прагне пізнання лиш заради пізнання, тобто споглядальна наука, ніж форсований розвиток інструментальних досліджень. На захист вільної від ціле раціонального підходу науки, відповідальність за нашу цивілізацію містить у собі також залучення до структури наукових закладів та до їхньої дослідницької політики тих сфер, які не мають очевидної користі для суспільства і не несуть загрози навколишньому середовищу.

У зв'язку з цим провідний моральний принцип будь-якої відповідальної науки і техніки перед суспільством полягає в охороні та гуманізації людського життя і розмаїтого довкілля, при чому не тільки з огляду на наше покоління, а й з огляду на наших нащадків. Моральне завдання – це оберігати життя людей та підіймати його на належний рівень стосується трьох світів: суспільного, природного і майбутнього. Якщо ж сформулювати, як імператив: „роби так, щоб не знищувати життя людей, а, навпаки, захищати його та поліпшувати його умови”.

Необхідно усвідомити, для того щоб підготувати до життя молоде покоління освіта має виховувати допитливість до життя й одночасно допомагати справлятися з цим життям. В свою чергу завдання екологічного виховання передбачає високий рівень знань, який сприяв би формуванню „екологічної свідомості”, тобто усвідомленню екологічної цілісності природи, розумінню єдності людини та природи, зміні ціннісних орієнтирів сучасного суспільства і сучасної свідомості – його екологізації.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Волинка Г. І.* Історія філософії в її зв'язку з освітою: Підручник. – К.: Каравела, 2006. – 480 с.
2. *Киселев Н. Н.* Мирозозрение и экология. – К.: „Наукова думка”, 1990. – 216 с.

3. *Кушаков Ю. В.* Нариси з історії німецької філософії Нового часу. К.: Центр навчальної літератури, 2006. – 572 с
4. *Мурманцев В. С.* Человек и природа: гармония или конфликт? – М.: Сов. Россия, 1982. – 176 с.
5. *Парахонский Б.А.* Стиль мышления. Философские аспекты анализа стиля в сфере языка, культуры и познания. – К.: „Наукова думка”, 1982. – 119 с.
6. *Толстоухов А. В., Хилько М. І.* Екобезпечний розвиток: пошуки стратегем. – К.: „Знання України”, 2001. – 334 с.
7. *Хамітов Н.* Історія філософії. Проблема людини та її меж.: Навч. посіб. – К.: КНТ, Центр навчальної літератури, 2006. – 296 с.
8. *Шинкарук В. И.* Единство диалектики, логики и теории познания (введение в диалектическую логику). – К.: „Наукова думка”, 1977. – 268 с..

Стаття надійшла до редакції 11.11.2008 р.

